

ФРАЗЕОЛОГІЯ

**ЕТНОКОНЦЕПТ ЯЙЦЕ
В АРЕАЛЬНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ
(на матеріалі фразеології Середнього Полісся)**

doi: 10.12958/2227-2631-2019-1-40-55-62

Галина Доброльожа,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови Житомирського державного
університету імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0003-3684-5972>*

Актуальність статті зумовлено інтересом науковців до кількох галузей мовознавства – діалектології, фразеології та етнолінгвістики, а також до практичного втілення концептуального підходу явищ навколишньої дійсності.

Мета статті полягає в усебічному аналізі одного із знакових концептів української культури і світобачення, що проник у господарську, побутову та культурну сфери життя українців.

Об'єктом аналізу в статті є концепт яйце (писанка) у всіх проявах і варіаціях – аналіз цього українського образу з міфологічного, етимологічного, фразеологічного, етнографічного поглядів.

У статті розглянуто принцип концепту, який передбачає єдність форми і змісту фразеологізму, його тісний зв'язок з усіма реаліями життя українця. Опрацьований матеріал свідчить, що аналіз образу через концептуальне сприйняття є найбільш повним, цілісним та об'єктивним, оскільки це дає можливість усебічно побачити та охарактеризувати знаковий символ, отже, до аналізу концепту залучено наукові студії етнографів, етимологів, фольклористів, богословів та ін. Розгляд матеріалу свідчить, що символ яйця є популярним в українській культурі та господарському житті – саме з цим образом пов'язані численні прикмети і заборони, традиції та вподобання; зовнішні ознаки яйця стали уособленням різноманітних недоліків та чеснот людини.

У статті проведено порівняння між українськими діалектними фразеологізмами – у результаті відзначено і фразеологічні паралелі, і автентичність народної фразеотворчості; з'ясовано роль ареальних фразеологізмів у формуванні загальноукраїнського фразеологічного фонду.

Аналіз етноконцепту яйце (писанка, крашанка) свідчить про давню міфологічність образу, вплив на світобачення українців та зв'язок із світовою міфологічною системою; а також проникнення до всіх сфер господарського, культурного та духовного життя.

Ключові слова: діалектологія, ділінгвізм, концепт, образ, символ, фразеологізм.

The article deals with the concept of concept, which involves the unity of the form and content of phraseology, its close connection with all the realities of life of a Ukrainian. The processed material shows that the analysis of the image through conceptual perception is the most complete, integral and objective, since it enables us to comprehensively see and characterize the symbolic symbol – thus, scientific studies of ethnographers, etymologists, folklorists, theologians, etc. are involved in the analysis of the concept. Consideration of the material shows that the egg symbol is quite popular in Ukrainian culture and economic life – this is the way in which numerous signs and prohibitions, traditions and preferences are connected; the external signs of the egg have become the embodiment of the various defects and virtues of man. In the article, a comparison is made between the Ukrainian dialect phraseologisms – as a result of both phraseological parallels and the authenticity of the folk phrase creation; It also turns out the role of the regional phraseologisms in the formation of the all-Ukrainian phraseological fund.

An analysis of the ethnoconcept egg indicates the ancient mythological nature of the image, the influence on the world outlook of Ukrainians and the connection with the world mythological system; as well as penetration into all spheres of economic, cultural and spiritual life.

Key words: dialectology, dilingvism, concept, image, symbol, phraseologism.

Вступ. Останніми роками українці більш часто й усвідомлено повертаються до своїх рідних витоків – думають і розмовляють рідною мовою, у сучасному аранжуванні виконують українські народні пісні, проводять численні етнофестивали, готують традиційну їжу, одягають вишиваний одяг, дотримуються народних звичаїв і традицій. До цього переліку, що повертає нас до автентики, варто додати використання мовцями рідної говірки, дотримання правил місцевої звичаєвості та культури.

Сьогодні все більшого поширення в наукових та просвітницьких колах набуває теза, яку озвучують прогресивні українські мовознавці, про переваги ділінгвізму; зокрема, на думку Г. Гримашевич, „крім ідеального володіння нормами літературної української мови, потрібно водночас упродовж життя пронести в мовленні особливості свого діалекту” (Гримашевич, 2019). Як результат цього твердження спостерігаємо різноманітні гастрономічні, пісенні, споживчо-побутові регіональні виставки та фестивали, які переконують пересічних українців у тому, що ми різні, але в цьому наша сила й неповторність. Чимало музичних гуртів в Україні виконують автентичні пісні (наприклад, житомирські гурти „Льонок” та „Родослав”), пісні з використанням діалектної лексики („Даха Браха”, „Пікардійська терція”, „Океан Ельзи”, „Соколи” та ін.); до збереження діалектної лексики на письменницькому рівні долучаються

Ю. Винничук, В. Шнайдер, В. Даниленко, М. Матіос, В. Лис, Ю. Іздрик. Безумовно, діалектна лексика – це те, що живить і збагачує сучасну українську мову.

В Україні надзвичайно потужна наукова діалектна школа (І. Франко, К. Михальчук, М. Онишкевич, Й. Дзензелівський, М. Демський, О. Мельничук, В. Чабаненко, А. Москаленко, М. Никончук, П. Гриценко та ін.), тому регулярно з'являються діалектні словники різних типів (лексичні, фразеологічні), лінгвістичні атласи українських народних говорів, аудіозаписи і записані фонетичною транскрипцією тексти, начитані місцевими мешканцями своєю говіркою. Проте з кожним роком діалектологам дедалі важче відшукати повноцінних носіїв певної говірки, тому що багатьох людей старшого віку покликано небо, чимало мешканців сіл переїжджають у міста на навчання і працю, потенційні носії українських говірок отримують освіту, користуються всіма засобами комунікації (радіо, преса, телебачення, Інтернет), тому діалектний ареал територіально звужується й кількісно зменшується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні найбільш інформативним джерелом щодо діалектної лексики є ареальні фразеологічні словники, які зафіксували влучні вислови, характерні для певної говірки. Саме фразеологізми „консервують” діалектну лексику, окремі форми слів, вони зберігають назви ремісничих професій і процесів, побутові та культурні традиції, таким чином окреслюючи світогляд і світобачення мешканців певного регіону. В українській діалектній лексикографічній традиції найбільш знаковими є фразеологічні словники та збірники, укладені М. Номисом, І. Манжурою, І. Франком, В. Лавером, В. Ужченком, В. Чабаненком, Г. Аркушиним, А. Івченком, Н. Вархол та багатьма іншими науковцями-фразеологами.

При опрацюванні діалектних фразеологічних словників можна провести синонімічні паралелі між різними говірками, говорами і наріччями, побачити відмінності у світосприйнятті українців, що проживають на різних теренах нашої країни, наприклад, 'п'яний': *нарепкався як свиня браги* (полт.), *гайку впіймав* (слобож.), *заквасив бульку* (сер.-поліс.), *обпився як на свят-вечір* (ниж.-наддніпр.), *набрався як льоха в калабані* (наддністр.).

На основі аналізу діалектних фразеологізмів доволі легко вичленовуються основні концепти, які є базовими для кожного регіону зокрема і для всієї української мови загалом. Поняття концепту допомагає зрозуміти спосіб ведення господарства, дотримання релігійних та культурних традицій, стосунки в громаді, ставлення до родичів і сусідів у різноманітних взаємозв'язках і взаємовпливах. Сьогодні принцип концепту став дуже популярним в українській логіці, філософії, психології, культурології, мовознавстві та літературознавстві, найбільш повно концептний принцип аналізу явищ навколишньої дійсності на українському науковому ґрунті розвинула професор О. Селіванова. На її думку, концептуалізація – це „один із процесів пізнавальної

діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки” (Селіванова, 2006, с. 25).

Методи дослідження. Для аналізу базових концептів у мові було запропоновано сучасні методи досліджень – когнітивна лінгвістика, фреймова семантика, логічний аналіз мови, а також семіотика, психоаналіз, постмодернізм.

Виклад основного змісту. Концепт (з лат. *concept* – ‘поняття’, ‘думка’) – це надзвичайно багатомірне й багатозначне поняття, яке має філософський, психічний, семіотичний, логічний і лінгвістичний зміст. Як лінгвістичне поняття концепт – це „інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості і позасвідомого” (Селіванова, 2006, с. 256). Концепт – надзвичайно широке поняття, яке ввібрало в себе уявлення, знання, почуття, асоціації, тобто концентрує інформацію про всі ознаки реалії. Професор В. Ужченко підкреслював, що „концепт весь час перебуває в динаміці, його грані шліфуються, а глибина вертикального культурно-національного контексту збільшується” (Ужченко, 2007, с. 292).

Українська народна традиція містить сотні базових концептів, які стали етноконцептами; їх можна згрупувати за розділами: 1. ВСЕСВІТ: *світове дерево, сонце, місяць, зорі, небо, вогонь, вода, вітер...*; 2. РОСЛИНИ: *дуб, верба, осика, калина, барвінок, мак, часник, жито...*; 3. ПТАХИ: *зозуля, лелека, орел, сокіл, ворон, ластівка, соловей, голуб...*

Зазначимо, що концепти як провідники глибинного смислу постійно уточнюються, модифікуються, а іноді й змінюються, наприклад, для сучасної молоді традиційні етноконцепти *пори́г, сволок, покуть, піч* втратили сакральне значення, натомість *мобільний телефон, Інтернет, планшет, лайк* і под. – набувають його.

Метою наукової статті є аналіз знакового для українців концепту, що проник у всі сфери духовного, культурного та побутового життя, – це етноконцепт *яйце*. Причин такого вибору кілька: яйце є загальносвітовим символом; а також яйця (*крашанки, крапанки, дряпанки, писанки*) є неодмінним атрибутом улюбленого всіма українцями свята Великодня.

В українській мові лексема *яйце* є багатозначною: 1. ‘сукупність білка і жовтка, з яких утворюється зародок у птахів та плазунів’; 2. ‘зародок личинки комах, черв'яків’; 3. ‘жіноча статеві клітина’; 4. ‘сім'яники’ (множ. *яйця*); 3. ‘назва дитячої народної гри’. Корінь *яйц-* став надзвичайно продуктивним для творення багатьох лексем: *яєчко, яйко* (дит. назва), *яєчник* (‘жін. стат. орган’), *яєчня* (1. ‘страва’; 2. ‘гриб’), *яйцівка* (‘слимак’), *з'яйчитися* (‘запліднена курка’), *яєчний, яйцюватий, яйцеголовий, яйцекладка, яйцеподібний, яйцеїд*.

Лексема *яйце* вживається у всіх слов'янських мовах: *яйцо, яйка* (біл.), *jaje, jajo, jajse, jajco, jajko* (пол.), *vejce* (чес.), *jaje* (хорв.), *яйце*

(болг.); ця форма виводиться з праслов. **aje* ‘яйце’, що має зв’язок з індоєвроп. **auis* ‘птах’ (ЕСУМ, 2012, с. 540).

Яйце є всесвітнім символом початку світу (лат. *Ab ovo* – букв. ‘від яйця’, ‘з самого початку’ (Горацій)), зародження життя, виникнення з неживої матерії живого, символом сонця; у давнину Всесвіт моделювався як яйце – з верхньої і нижньої частини утворилися небо і земля. Різноманітні перекази, легенди, загадки, вірування про яйце як першооснову життя є майже в усіх народів світу, ці легенди часто співзвучні, містять спільні алегоричні образи.

Для українців яйце споконвіку було пов’язане з космосом, сонцем, безсмертям і плодючістю; недарма для нас знаковими є народні казки „Курочка Ряба” та „Яйце-райце” – у цих текстах закодовано міфологічну історію створення світу. Яйце також було символом Дажбога (Бога, що уособлював світло, сонце) у дохристиянську епоху. У народній уяві яйце символізувало дні, місяці, роки (загадка: *Летів птах на дванадцяти ногах і одне яйце зніс*).

У давнину всі частини яйця були символічними: *шкаралупа* – небо, *плівки* – хмари, *білок* – вода, *жовток* – земля, *повітряний міхур* – вітер.

Культ яйця був тісно пов’язаний з птахами: з мертвого (непорушного) яйця народився півень – сонячний образ, тому він щоранку кличе сонце своїм співом; свійську птицю господарі вперше випускали на двір зранку на Великдень – щоб привітати сонце.

З яйцем пов’язують і численні прикмети: вірили, що якщо яйце носити під пахвою, то з нього вилупиться домовик; яйця, знесені куркою на Благовіщення чи Паску, не можна підкладати під квочку – вилупляться калічки; коли квочка сидить на яйцях, то не можна смажити яєць – бо спечуться курчата (Булашев, 1993, с. 349); дівчата на Великдень, щоб мати гарне біле личко, умивалися водою, у якій лежали крашанки; шкаралупки з Великоднього столу спускали річкою – вірили, що вони сповістять померлих родичів про Великодні свята; крашанки закопували по краях поля (городу) – на врожай (Скуратівський, 1996, с. 458).

Люди здавна вірили в закодовану життєву енергію, яка міститься в яйці, тому й використовували курячі яйця при гаданнях, замовляннях, викачуваннях від переляку, пристріту, зурочень: *Київські, Пичерські янголики небесніє, приступіет, поможет [ім’я] ляк відговорат. Ішла Мати Божя каліновим мостом. Попереду йшов син їє. Куди ти моя мати йдеши? – [Ім’я] ляк шептати. Ляк ізлякнувся і од [ім’я] одсахнувся.*

Білок з яйця кидати на воду у стакан і воно покаже, од чого ляк був. Тоді жовток і шкаралупу винести на роздоріжжя (с. Поліське Київська обл.).

У дохристиянській традиції наші предки, зустрічаючи новий рік, який припадав на час весняного рівнодення, фарбували яйця переважно в червоний колір. Завдяки природним барвникам (цибулинню, звіробою, кропиві, бузиновому соку) *крашанки* (*галунки*) набували природних кольорів та відтінків; крашанками обмінювалися родичі та сусіди; діти

гравлися *навбитки*, *котки*, *міньки навпомацки*, *скочування з горбочка*, *вгадування з шапками* та інші забавки. У Навський великдень (Провідна неділя, Рахманський Великдень) родичі клали крашанки на могилки.

Так само дохристиянської доби сягає традиція навесні розписувати (розмальовувати) яйця або видряпувати на них голкою візерунки – так виникли *писанки* і *дряпанки*. Вони символізували весняне відродження, перемогу світла над темрявою, тепла над холодом, життя над смертю.

Розписували яйця тільки дівчата і молодиці, для цього вибирався певний час, умови та обрядові знаки. Майстрині наносили на шкаралупу певну символіку: *всевидяче око* – ‘сонце’; *хрест* – ‘всесвіт’, ‘чотири сторони світу’, ‘чотири пори року’; *дерево життя* – ‘символ світобудови’; *спіраль* – ‘зародження нового життя’, ‘родючість’; *грабельки* – ‘дощ’, ‘вода’; *галузка* – ‘родючість’, ‘весняне відродження’, ‘символ безкінечного життя’; *сорок клинців* – ‘добробут’, ‘успіх’. Писанки і дряпанки в їжу не вживали, оскільки це були обереги на здоров’я, лад у родині, добробут; їх підвішували на ниточці на покуті й берегли, щоб не тріснули чи не розбилися.

Крапанки – це ритуальні великодні яйця, на які наносять різнокольорові крапинки за допомогою воску та символічних барв.

Крашанки, крапанки, писанки і дряпанки були символами-оберегами прадавніх українців у дохристиянську епоху. Церква століттями запекло боролася з цими проявами *поганства*, але оскільки не змогла перемогти споконвічну традицію, то змінила смисловий акцент і приєднала до християнської символіки: *червоний колір яйця* – ‘кров Христова’, ‘символ воскресіння’; *грабельки* – ‘символ Спасителя’; *хрест* – ‘християнство’, ‘символ Бога Ісуса Христа’; *восьмикутна зірка* – ‘символ Діви-Марії’.

Шанобливе, символічне ставлення до яйця (писанки, крашанки) значно видозмінилося й деформувалося у фразеології. Першопричиною цього явища є знижена емотивність фразеологізмів узагалі, тобто носії дозволяють собі іронічні, гумористичні, а то й сатиричні вислови з компонентами-етноконцептами (*Бог, церква, родина, тато, мама* і под.): *розпук як піп на Паску*; *бідний як церковна миша*; *Гуртом і батька легше бити*; *Якщо ти вхопиш Бога за бороду, то він ухопить тебе за задницю*; *Родич посеред дня, а як сонце зайде, то й чорт не знайде*. Другою причиною, на нашу думку, є загальний нігілізм, висміювання і порушення правил світового порядку на всіх рівнях, наприклад, у рубриці *Новини. Курйози* читаємо: *Дівчинка із Шотландії написала листа до раю. І отримала відповідь*. Наступним аргументом, що пояснює зниження фразеологічної „поваги” до яйця, є нерозуміння символічних праобразів, утрата частиною українців інтересу до своїх витоків, родоводу, тому сьогодні багатьох людей яйце цікавить лише як страва, а ще бентежить, чи не занадто в ньому холестерину і чи шкідливий він.

Як ілюстрацію до зазначеної вище тези розглянемо порівняльні фразеологізми з компонентами *яйце, писанка*, зафіксовані на території

Середнього Полісся (Добролюбова, 2003; Добролюбова, 2010); отже, *писанка*: 1. ‘гарна дівчина’, 2. ‘гарно одягнена’: *доладна дівка як писанка; гарна як писанка у свято; нарядилась як великодня писанка; вирядилась як писанка*; ‘побитий’: *жопа як писанка*; 1. ‘пихатий’, 2. ‘повільний’: *йде як писанку несе; обходиться як з писанкою*.

Значно частіше для оцінки зовнішності, вад характеру людини використовують компонент *яйце*: ‘гарний’: *гарний як з яйця вилупився; гарний (яскравий) як яйце на паску*; ‘невродливий’: *гарний як коко на костриці* (де коко – ‘дитяча назва яйця’, *костриця* – ‘клоччя’); ‘ластовиння’: *рябе лице як гороб’яче (чайне, сорочаче) яйце*; ‘лисий’: *голий череп як яйце*; ‘зарозумілий’: *крутий як варене яйце; крутий як яйце всмятку*; ‘метушливий’: *носиться як із збитим яйцем (зозулиним яйцем); крутиться як варене яйце; носиться як курка з (першим) яйцем; вганяє як з яйцем*; ‘повільний’: *йде ніби яйце на голові несе; йде мов яйце в решеті несе; пішов як яйця в пелені поніс*; ‘безсилий’: *як яйце вчетверо; міцний як розбите яйце*.

Традиційні ареальні фраземи з компонентом *яйце* також засвідчують негативну семантику: ‘невдача’: *Двічі з одного яйця не вилупитися; Двічі одного яйця не висидіти; Має навар з варених яєць*; ‘нахабний’: *Яйце курку вчить; Поклади біля нього яйце – звариться; Крашанка яйцеві дорікала*; ‘нікудишній’: *Не вартий пустого (виїденого) яйця*; ‘непорядний’: *Котить яйця; Кудкудакає в одного, а яйця кладе у другого*.

Пестлива суфіксальна форма *яєчко* передбачає позитивну семантику вислову: *зробив роботу як яєчко ‘до ладу’; як з одного яєчка вилупились, схожі як яєчко на яєчко ‘тотожні’; рівний, хоч яєчко коти ‘дуже рівний’*.

Між фразеологізмами, що побутують на території всіх українських наріч, можна провести паралелі – це свідчить і про самобутність діалектної фразеології, і про її тісний взаємозв’язок і взаємовплив; практично в усіх говорах трапляється: *носиться як курка з яйцем (як з розбитим яйцем, як дурень (дурний) з писанкою) ‘набридати’; як з одного яйця вилупились ‘схожі, однакові’; як у яйці завмер ‘зникнути’*. Натомість автентичними для певного ареалу, зокрема для східнословобожанських і степових говірок, є фраземи: *Курячі яйця бовтати ‘брехати’; Однакові яйця пити ‘негарно співати’; як з яйця вилупився ‘здивуватися’; як коб’яче яйце ‘рябе обличчя’; як писане яєчко ‘гарна дитина’* (Ужченко, 2002, с. 262).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на фразеологічному рівні виразно проявляються національні особливості мовної та світоглядної системи. На думку етнолінгвіста В. Жайворонка, „фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, у мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету” (Жайворонко, 2007, с. 33).

Аналіз етноконцепту *яйце* (*писанка, крашанка*) свідчить про давню міфологічність образу, вплив на світобачення українців та зв’язок

зі світовою міфологічною системою; а також проникнення в усі сфери господарського, гастрономічного, культурного, духовного життя.

Подальшу перспективу досліджень убачаємо в опрацюванні інших етноконцептів української народної культури; проведенні смислових, психолінгвістичних та етнолінгвістичних паралелей в українських наріччях з метою встановлення закономірностей появи та вживання базових етноконцептів.

Література та джерела

- Булашев, Г. О. (1993). *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*. К., 414 с.
- Гримашевич, Г. І. (2019). *Чому в українській мові повертається мода на діалекти: інтерв'ю* / [https:// www.ukrinform.ua](https://www.ukrinform.ua)
- Добрільожа, Г. М. (2003). *Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*. Житомир, 160 с.
- Добрільожа, Г. М. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомищини*. Житомир, 404 с.
- Жайворонок, В. В. (2007). *Українська етнолінгвістика*. К., 262 с.
- Мельничук, О. С. & Коломієць, В. Т. та ін. (2012). *Етимологічний словник української мови*. 7. К. : Наук. думка.
- Селіванова, О. О. (2006). *Сучасна лінгвістика*. Полтава – К., 716 с.
- Скуратівський, В. Т. (1996). *Русалії*. К., 734 с.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2002). *Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*. Луганськ, 263 с.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. К., 494 с.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2019 р.

Прийнято до друку 12.04.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.